

ПОЛТАВА

Історична повість

[У повісті хронологічно продовжено оповідь про життя і діяння славетного гетьмана часів Полтавської битви — до і після її завершення.]

ЧАСТИНА ПЕРША

НАД ДЕСНОЮ

— Як бачу, то українським гетьманом краще бути, ніж шведським королем, — сказав не без злоби ексцеленція Піпер, сідаючи на багато різьблену канапу і обкидуючи зором одну з світлиць гетьманського двора в Гірках. — Великі пани отсі гетьмани. Яка мебель, які вигоди, розкіш яка, — тю!

— Дійсно, навіть король не посоромився б такого замку, — завважав Оляф Гермелін, секретар його милості шведського короля, Карла XII.

— А кажуть, що в Батурині в Мазепи ще куди краща палата. Там такі багатства, срібло, хрустали, гобелени, що прямо стій і дивися!

— Хваляться козаки, буцімто в Мазепиних погребях золото в бочках кваситься, як у селян капуста, а срібло лежить стоплене в кружках, завбільшки млинського каміння, — докинув своє слово Маєрфельт.

— Не говори, товаришу, — перебив йому Гермелін, — а то нашому касієрові слина з рота тече. Його туди пустити б у тії погреби гетьманські, Боже ти мій! Залив би нас не бляшками, личманами, з котрих навіть коні сміються, а ретельними талярами, за котрими нашому братові рівно скучно, як і за дівчатами.

— Дійсно, одного й другого нам сильно бракує, — притакнув граф Реншільд, а його голос був тим разом більше подібний до зітхання, ніж до зневажливого свисту. — Ніяк зрозуміти не могу анімозії [1], що анімозії! — прямо якоїсь абомінації [2] нашого наймилостивішого до осіб кращого пола. Хоробрий вояк, і не

ПОЛТАВА

Історична повість

[У повісті хронологічно продовжено оповідь про життя і діяння славетного гетьмана часів Полтавської битви — до і після її завершення.]

ЧАСТИНА ПЕРША

НАД ДЕСНОЮ

— Як бачу, то українським гетьманом краще бути, ніж шведським королем, — сказав не без злоби ексцеленція Піпер, сідаючи на багато різьблену канапу і обкидуючи зором одну з світлиць гетьманського двора в Гірках. — Великі пани отсі гетьмани. Яка мебель, які вигоди, розкіш яка, — тю!

— Дійсно, навіть король не посоромився б такого замку, — завважав Оляф Гермелін, секретар його милості шведського короля, Карла XII.

— А кажуть, що в Батурині в Мазепи ще куди краща палата. Там такі багатства, срібло, хрустали, гобелени, що прямо стій і дивися!

— Хваляться козаки, буцімто в Мазепиних погребях золото в бочках кваситься, як у селян капуста, а срібло лежить стоплене в кружках, завбільшки млинського каміння, — докинув своє слово Маєрфельт.

— Не говори, товаришу, — перебив йому Гермелін, — а то нашому касієрові слина з рота тече. Його туди пустити б у тії погреби гетьманські, Боже ти мій! Залив би нас не бляшками, личманами, з котрих навіть коні сміються, а ретельними талярами, за котрими нашому братові рівно скучно, як і за дівчатами.

— Дійсно, одного й другого нам сильно бракує, — притакнув граф Реншільд, а його голос був тим разом більше подібний до зітхання, ніж до зневажливого свисту. — Ніяк зрозуміти не могу анімозії [1], що анімозії! — прямо якоїсь абомінації [2] нашого наймилостивішого до осіб кращого пола. Хоробрий вояк, і не

любить жінок! Це ж прямо не подібне до правди. За якого ж ми тоді чорта б'ємося, за чим ми вганяємо з одного кінця світа в другий, яка нам нагорода за наші труди й невигоди? Чоловік дальше забуде, як дівка виглядає.

Молодші з лицарів Карла порушилися на софах і фотелях, хто кашельнув, хто підкрутив вуса. Вродливий граф блиснув палкими очима.

— Тут нема чого кашляти. Якщо мене чорт не здмухне, як кістнер [3] на престолі свічку, а Бог дозволить дожити хоч би такого поважного віку, як ось наш канцлер, його ексцеленція Піпер, то й я на бездів'я нарікати не стану. Але нині, даруйте, мої панове, нині я отсих аскетичних норівів нашому королеві ніяк простити не можу. Не то панночок до товариства, але навіть маркетанок нас позбавив, і роби тепер, що хоч. Не буду ж я по дорозі хлопських жінок гватувати, бо на це мені моя офіцерська честь не дозволяє.

Ексцеленція Піпер сверлував Реншільда своїми хоч полинялими, але все ще доволі пронизливими очима, а його й так поморщене обличчя морщилося ще гірше і дійсно нагадувало порепану шкуру, якою його не раз граф Реншільд прозивав поза очі. До того великі ніздрі роздувалися, немов він моргав ними.

— Ексцеленція Реншільд, — почав, — пардон, граф Реншільд, чи треба, чи не треба, підпускає мені гадючку. Видно, це йому робить якусь окрему сатисфакцію [4]. Не бороню. Але завважати мушу, що не всякому чоловікові вплив Господь у жили таку гарячу кров, як його ексцеленції. Не будемо ж тоді ганити нашого найяснішого пана за те, що він за ворогом, а не за спідницями вганяє. До чого кого Господь призначив, те він і робить.

— Я за спідницями не вганяю, — перебив йому піднесеним голосом Реншільд, — але всі панове офіцери одної гадки зі мною, тільки не всі мають відвагу говорити, що думають, а я ані фарисеєм, ані гіпокритом [5] не був і не потрібую бути. Я собі можу дозволити на тую розкіш, якою, безперечно, є говорення правди. Я з мадам Кенігсмарк не поступив би був так, як поступив з нею Carolus rex [6].

любить жінок! Це ж прямо не подібне до правди. За якого ж ми тоді чорта б'ємося, за чим ми вганяємо з одного кінця світа в другий, яка нам нагорода за наші труди й невигоди? Чоловік дальше забуде, як дівка виглядає.

Молодші з лицарів Карла порушилися на софах і фотелях, хто кашельнув, хто підкрутив вуса. Вродливий граф блиснув палкими очима.

— Тут нема чого кашляти. Якщо мене чорт не здмухне, як кістнер [3] на престолі свічку, а Бог дозволить дожити хоч би такого поважного віку, як ось наш канцлер, його ексцеленція Піпер, то й я на бездів'я нарікати не стану. Але нині, даруйте, мої панове, нині я отсих аскетичних норівів нашому королеві ніяк простити не можу. Не то панночок до товариства, але навіть маркетанок нас позбавив, і роби тепер, що хоч. Не буду ж я по дорозі хлопських жінок гватувати, бо на це мені моя офіцерська честь не дозволяє.

Ексцеленція Піпер сверлував Реншільда своїми хоч полинялими, але все ще доволі пронизливими очима, а його й так поморщене обличчя морщилося ще гірше і дійсно нагадувало порепану шкуру, якою його не раз граф Реншільд прозивав поза очі. До того великі ніздрі роздувалися, немов він моргав ними.

— Ексцеленція Реншільд, — почав, — пардон, граф Реншільд, чи треба, чи не треба, підпускає мені гадючку. Видно, це йому робить якусь окрему сатисфакцію [4]. Не бороню. Але завважати мушу, що не всякому чоловікові вплив Господь у жили таку гарячу кров, як його ексцеленції. Не будемо ж тоді ганити нашого найяснішого пана за те, що він за ворогом, а не за спідницями вганяє. До чого кого Господь призначив, те він і робить.

— Я за спідницями не вганяю, — перебив йому піднесеним голосом Реншільд, — але всі панове офіцери одної гадки зі мною, тільки не всі мають відвагу говорити, що думають, а я ані фарисеєм, ані гіпокритом [5] не був і не потрібую бути. Я собі можу дозволити на тую розкіш, якою, безперечно, є говорення правди. Я з мадам Кенігсмарк не поступив би був так, як поступив з нею Carolus rex [6].

— А як же це поступив з нею наш наймилостивіший і що воно за птиця оця мадам Кенігсмарк? — почувся голос маломовного Норберга.

Реншільд зірвався з місця.

— Невже ж ви не чули про графиню Аврору Кенігсмарк?

— Ні, не чув, — відповів спокійно Норберг. — Чи мало я чого не чув, зайнятий безнастанно своїм полком.

— Так послухайте ж ви, дивний чоловіче! Графиня Аврора Кенігсмарк — це була жінка божеської краси, прямо не жінка, а богиня.

— Коханка електра саського [7], — докинув, ніби віднехочу, граф Піпер.

— Коханка чи не коханка, але краса. Прямо молися до неї.

— А я не знав, що ексцеленція Реншільд такий побожний, — втрутив Гермелін, звертаючи свій довгий, гострий ніс, як спис, проти Реншільда.

— Прошу мені не перебивати, — кинувся Реншільд. — Я хоч вояк, але люблю салонну поведінку...

А відсапнувши, продовжав:

— І тую-то красавицю, тую богиню вислав був електр саський з оливною гіллячкою миру до нашого короля. Приїхала з дуже поважними листами. Ексцеленція Піпер може потвердити. Він їх читав.

— Гадаю, — відповів Піпер, — що слова графа Реншільда могого потвердження не потребують.

— Але ж ви ті листи читали, ви балакали з графинею Кенігсмарк.

— Ви також.

— Так тоді бачите.

Гострий ніс Гермеліна повернувся вліво і, ніби рогачка в повітрі, повис між двома суперниками.

— Як бачу, то оба панове молилися до цієї богині.

— Щось також! — спротивився Піпер.

— Я вже раз просив пана секретаря не перебивати мені! — гарячився Реншільд.

— *Rax vobiscum!* [8] — мирив їх Норберг. — Продовжайте, ексцеленціє, оповідання про прегарну даму. Не можемо її мати між собою, так най хоч почуємо про неї.

— А як же це поступив з нею наш наймилостивіший і що воно за птиця оця мадам Кенігсмарк? — почувся голос маломовного Норберга.

Реншільд зірвався з місця.

— Невже ж ви не чули про графиню Аврору Кенігсмарк?

— Ні, не чув, — відповів спокійно Норберг. — Чи мало я чого не чув, зайнятий безнастанно своїм полком.

— Так послухайте ж ви, дивний чоловіче! Графиня Аврора Кенігсмарк — це була жінка божеської краси, прямо не жінка, а богиня.

— Коханка електра саського [7], — докинув, ніби віднехочу, граф Піпер.

— Коханка чи не коханка, але краса. Прямо молися до неї.

— А я не знав, що ексцеленція Реншільд такий побожний, — втрутив Гермелін, звертаючи свій довгий, гострий ніс, як спис, проти Реншільда.

— Прошу мені не перебивати, — кинувся Реншільд. — Я хоч вояк, але люблю салонну поведінку...

А відсапнувши, продовжав:

— І тую-то красавицю, тую богиню вислав був електр саський з оливною гіллячкою миру до нашого короля. Приїхала з дуже поважними листами. Ексцеленція Піпер може потвердити. Він їх читав.

— Гадаю, — відповів Піпер, — що слова графа Реншільда могого потвердження не потребують.

— Але ж ви ті листи читали, ви балакали з графинею Кенігсмарк.

— Ви також.

— Так тоді бачите.

Гострий ніс Гермеліна повернувся вліво і, ніби рогачка в повітрі, повис між двома суперниками.

— Як бачу, то оба панове молилися до цієї богині.

— Щось також! — спротивився Піпер.

— Я вже раз просив пана секретаря не перебивати мені! — гарячився Реншільд.

— *Rax vobiscum!* [8] — мирив їх Норберг. — Продовжайте, ексцеленціє, оповідання про прегарну даму. Не можемо її мати між собою, так най хоч почуємо про неї.

Реншільд став перед Норбергом, заложив ліву руку в кишеню, а правою жестикулюючи, говорив:

— Отже, тая прегарна дама, вислана для мирових переговорів, а властиво, щоб миролюбиво настроїти короля...

— Щоб соблазнити його, — втрутив Піпер, але Реншільд пустив це слово мимоходом і кінчив:

— Тая дама не удостоїлася навіть оглядати обличчя нашого божеського монарха. Не допомгла їй протекція екс-целенції Піпера.

— Ані ваша, — додав Піпер.

— Ані моя, хоч я не такий всесильний, як ви, — король не допустив її до себе.

— І добре зробив, — завважав Піпер. — Бо хтозна-як на тім вийшла би була Швеція.

— Раз тільки, — продовжав Реншільд, — графиня Кенігсмарк стрінула короля у вузькій вулиці, вискочила з карети і підступила до нього.

— А король? — відізвалося нараз кілька голосів.

— Що король?

— Король усміхнувся тим своїм усміхом, котрий нам боком лізе, зняв капелюх, кивнув головою...

— І що? І що?

— Завернув конем і почвалав дальше... Це була одинока аудієнція, якої удостоїлася в нашого короля найкраща жінка XVIII століття.

На хвилину в гетьманській світлиці зробилося тихо. Тільки поліна сухих дровець тріщали в печі, озарюючи червоними блисками вояцькі постаті лицарів Карла XII.

— Нічого поганого я в тім не бачу, — почав Гермелін наново.

— А невже ж я кажу, що король поступив погано? — поправив його Реншільд. — Я тільки пригадав тую пригоду на доказ, як дивно король Карло відноситься до жінок, не дивно, — можна сказати, ненормально!

— Чого-то ви ще не вигадаете, екецеленціє, — противився Гермелін. — На мою гадку, пригода з графинею Кенігсмарк служить доказом, що його величність король Карло — чоловік незвичайний, прямо одинокий у своїм роді. Вісімнадцятилітнім хлопцем увійшов до воєнного шатра, як затворник до своєї

Реншільд став перед Норбергом, заложив ліву руку в кишеню, а правою жестикулюючи, говорив:

— Отже, тая прегарна дама, вислана для мирових переговорів, а властиво, щоб миролюбиво настроїти короля...

— Щоб соблазнити його, — втрутив Піпер, але Реншільд пустив це слово мимоходом і кінчив:

— Тая дама не удостоїлася навіть оглядати обличчя нашого божеського монарха. Не допомгла їй протекція екс-целенції Піпера.

— Ані ваша, — додав Піпер.

— Ані моя, хоч я не такий всесильний, як ви, — король не допустив її до себе.

— І добре зробив, — завважав Піпер. — Бо хтозна-як на тім вийшла би була Швеція.

— Раз тільки, — продовжав Реншільд, — графиня Кенігсмарк стрінула короля у вузькій вулиці, вискочила з карети і підступила до нього.

— А король? — відізвалося нараз кілька голосів.

— Що король?

— Король усміхнувся тим своїм усміхом, котрий нам боком лізе, зняв капелюх, кивнув головою...

— І що? І що?

— Завернув конем і почвалав дальше... Це була одинока аудієнція, якої удостоїлася в нашого короля найкраща жінка XVIII століття.

На хвилину в гетьманській світлиці зробилося тихо. Тільки поліна сухих дровець тріщали в печі, озарюючи червоними блисками вояцькі постаті лицарів Карла XII.

— Нічого поганого я в тім не бачу, — почав Гермелін наново.

— А невже ж я кажу, що король поступив погано? — поправив його Реншільд. — Я тільки пригадав тую пригоду на доказ, як дивно король Карло відноситься до жінок, не дивно, — можна сказати, ненормально!

— Чого-то ви ще не вигадаете, екецеленціє, — противився Гермелін. — На мою гадку, пригода з графинею Кенігсмарк служить доказом, що його величність король Карло — чоловік незвичайний, прямо одинокий у своїм роді. Вісімнадцятилітнім хлопцем увійшов до воєнного шатра, як затворник до своєї

печери і сказав: «Nis sunt tabemacula mea, hie habitabo in aeternum!» [9] І додержує слова. Жінок не пускає туди, як не пускають їх козаки на Січ. І пощо б пускати? Щоб позбавили його сил, як Самсона, заволоділи ним, як Цезарем, розжалобили до сліз, як Олександра Великого? Серце нашого короля — це нездобута твердиня, і є тільки одна жінка на світі, котра може увійти до неї.

— Котра? Котра? — спитало кілька голосів нараз.

— На ім'я їй Валькіра... [10] — відповів Гермелін.

— А я знаю ще другу, — додав Реншільд.

— Кажіть!

— Смерть, — сказав, неначе свиснув, Реншільд, і в гетьманській світлиці знову зробилося тихо.

Дивно, як привикли були до того слова лицарі Карла XII, і як все ж таки неміло вразило воно їх, вилітаючи з рум'яних уст ексцеленції Реншільда.

— Ексцеленція граф Реншільд, — почав по хвилині задуми Гермелін, — нічо нового нам не сказав.

— Nihil novi sub soli [11], — боронився Реншільд.

— Всі ми скорше чи пізніше матимемо честь повідати цю небажану гостю. В тім тільки річ, як ми привітаємо її. Гадаю, що Carolus rex вийде їй назустріч, як ніхто другий у світі. «Ти перша жінка, котрої силі піддаюся», — скаже він. А вона пригорне його до себе і відповідь: «Ти перший мужчина, якому я на голову складаю такий лицарський вінець».

— І що ж нам з того? Що з того Швеції і цілій Європі? Найкраща смерть не варта поганого життя!

— De gustibus non est disputandum [12].

Огонь на мармуровім коминку блиснув сильніше, і дровця стали тріщати з якоюсь несамовитою силою, ніби притакували словам королівського секретаря, а його ніс ще гірше загострився, як загострюється звичайно в мерця.

Хто глянув у вікна, мимохить погадав собі, що до кожної шибки прилипла душа котрогось з тих численних товаришів, що полягли в останніх боях, такими дивовижними взорами розмалював був ті шибки незвичайно сильний мороз.

Нараз ексцеленція Піпер плеснув у долоні, і на порозі появилася гетьманський підчаший.

печери і сказав: «Nis sunt tabemacula mea, hie habitabo in aeternum!» [9] І додержує слова. Жінок не пускає туди, як не пускають їх козаки на Січ. І пощо б пускати? Щоб позбавили його сил, як Самсона, заволоділи ним, як Цезарем, розжалобили до сліз, як Олександра Великого? Серце нашого короля — це нездобута твердиня, і є тільки одна жінка на світі, котра може увійти до неї.

— Котра? Котра? — спитало кілька голосів нараз.

— На ім'я їй Валькіра... [10] — відповів Гермелін.

— А я знаю ще другу, — додав Реншільд.

— Кажіть!

— Смерть, — сказав, неначе свиснув, Реншільд, і в гетьманській світлиці знову зробилося тихо.

Дивно, як привикли були до того слова лицарі Карла XII, і як все ж таки неміло вразило воно їх, вилітаючи з рум'яних уст ексцеленції Реншільда.

— Ексцеленція граф Реншільд, — почав по хвилині задуми Гермелін, — нічо нового нам не сказав.

— Nihil novi sub soli [11], — боронився Реншільд.

— Всі ми скорше чи пізніше матимемо честь повідати цю небажану гостю. В тім тільки річ, як ми привітаємо її. Гадаю, що Carolus rex вийде їй назустріч, як ніхто другий у світі. «Ти перша жінка, котрої силі піддаюся», — скаже він. А вона пригорне його до себе і відповідь: «Ти перший мужчина, якому я на голову складаю такий лицарський вінець».

— І що ж нам з того? Що з того Швеції і цілій Європі? Найкраща смерть не варта поганого життя!

— De gustibus non est disputandum [12].

Огонь на мармуровім коминку блиснув сильніше, і дровця стали тріщати з якоюсь несамовитою силою, ніби притакували словам королівського секретаря, а його ніс ще гірше загострився, як загострюється звичайно в мерця.

Хто глянув у вікна, мимохить погадав собі, що до кожної шибки прилипла душа котрогось з тих численних товаришів, що полягли в останніх боях, такими дивовижними взорами розмалював був ті шибки незвичайно сильний мороз.

Нараз ексцеленція Піпер плеснув у долоні, і на порозі появилася гетьманський підчаший.

— Чи ви загрили вже те вино, яке його величність князь гетьман Мазепа вселаскавіше зволив призначити на покріплення наших надміру виснажених сил?

Підчаший здвигнув раменами і всміхнувся так, як лиш старі панські слуги вміють сміятися, усміхом, в котрім було і виправдання, і жаль, і просьба о вибачення... Не зрозумів.

Піпер звернувся до одного з офіцерів, який доволі добре вмів по-українськи:

— Прошу йому повторити моє питання!

— Його величність князь-гетьман? — промимрив здивовано підчаший, але зараз-таки поправився й відповів, що вино з корінням вже давно гаряче, тільки він не смів вносити його, щоб не турбувати їх милостей панів.

— Але ж, ради Бога, подавай його скоріш, а то ще, чого доброго, простудиться або й вивітріє, — говорив Реншільд, затираючи руки. А звертаючися до товариства, жартував: — Як нема жінок, так хоч доброго вина нап'ємося, бо тут, нема що й казати, і вариво, і питво гарне. Я вже давно не їв і не пив так добре, як у гостині його величності князя-гетьмана... Чи добре я повторив цей титул, ексцеленціє Піпер?

— Як не мож лучче.

— А відколи ж то Мазепа став князем?

— Віднині.

— Як же це?

— Розкажу вам пізніше, бо ось і служачий з вазою надходить. Чарок теж не забув. І не маленькі собі. Так наливайте ж, панове, ті чарки, щоб не турбувати старого, а ви, domine [13], йдіть собі восвояси.

Підчаший подався за двері, лицарство кинулося до вина.

— Вип'ємо, — почав Піпер, — за здоровля того, що не любить жінок, а любить тільки славу й нас до такої любові заправити хоче.

— Vivat Carolus rex! [14] — відповіли гуртом, як один чоловік.

— Але ж бо добре вино!

— Краще від нашого тонкого пива.

— І від тих квасків, що ми жльопали по дорозі.

— І від води, котру трупами чути.

— Чи ви загрили вже те вино, яке його величність князь гетьман Мазепа вселаскавіше зволив призначити на покріплення наших надміру виснажених сил?

Підчаший здвигнув раменами і всміхнувся так, як лиш старі панські слуги вміють сміятися, усміхом, в котрім було і виправдання, і жаль, і просьба о вибачення... Не зрозумів.

Піпер звернувся до одного з офіцерів, який доволі добре вмів по-українськи:

— Прошу йому повторити моє питання!

— Його величність князь-гетьман? — промимрив здивовано підчаший, але зараз-таки поправився й відповів, що вино з корінням вже давно гаряче, тільки він не смів вносити його, щоб не турбувати їх милостей панів.

— Але ж, ради Бога, подавай його скоріш, а то ще, чого доброго, простудиться або й вивітріє, — говорив Реншільд, затираючи руки. А звертаючися до товариства, жартував: — Як нема жінок, так хоч доброго вина нап'ємося, бо тут, нема що й казати, і вариво, і питво гарне. Я вже давно не їв і не пив так добре, як у гостині його величності князя-гетьмана... Чи добре я повторив цей титул, ексцеленціє Піпер?

— Як не мож лучче.

— А відколи ж то Мазепа став князем?

— Віднині.

— Як же це?

— Розкажу вам пізніше, бо ось і служачий з вазою надходить. Чарок теж не забув. І не маленькі собі. Так наливайте ж, панове, ті чарки, щоб не турбувати старого, а ви, domine [13], йдіть собі восвояси.

Підчаший подався за двері, лицарство кинулося до вина.

— Вип'ємо, — почав Піпер, — за здоровля того, що не любить жінок, а любить тільки славу й нас до такої любові заправити хоче.

— Vivat Carolus rex! [14] — відповіли гуртом, як один чоловік.

— Але ж бо добре вино!

— Краще від нашого тонкого пива.

— І від тих квасків, що ми жльопали по дорозі.

— І від води, котру трупами чути.